

Krzysztof Benyskiewicz. Did Bolesław the Brave plan to invade Yaroslav the Wise twice? Interpretation of the 65th chapter of the seventh book of Thietmar's Chronicle. The article is devoted to pondering on historiographical discussion on possible, second invasion on Ruthenia carried out by Bolesław the Brave. The crucial point of the controversies is a passage from Thietmar's Chronicle in which two times is mentioned an intervention of the Polish duke on behalf of the exiled Sviatopolk, the son of Vladimir the Great. The author refers to Aleksander W. Nazarenko's hypothesis about the action, carried out at the turn of 1017 and 1018 by the exiled ruler, that resulted in regaining part of the territories of formerly reined Principality of Turov. K. Benyskiewicz notices the information of Thietmar's Chronicle as it may support A. W. Nazaranko's conception. However, he states that it still remains only an alternative version of the contemporary developments.

Key words: Rus, Poland, Boleslaw the Brave, Yaroslav the Wise, Svatopelk, Polish-Ruthenian relations, German-Russian relations, Thietmar's Chronicle.

Отримано: 02.07.2018 р.

УДК 930(477)«19»:94(477)«1648»

Валерій Степанков

ОБРАЗ ПИЛЯВЕЦЬКОЇ БИТВИ 1648 РОКУ У НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ М. КОСТОМАРОВА Й М. ГРУШЕВСЬКОГО

Валерій Степанков. *Образ Пилявецької битви 1648 року у науковій творчості М. Костомарова й М. Грушевського. У статті зроблено спробу окреслити доробок двох найвидатніших істориків у вивченні однієї з найбільших битв українського війська у період Національної революції 1648–1676 рр. Вияснено їхні погляди на причини поновлення воєнних дій у вересні 1648 р., плани українського і польського командування й заходи задля їх реалізації, перебіг боїв 21–23 вересня, фактори перемоги українців та її історичне значення. Порівняльний аналіз концептуальних підходів дозволив виявити у них спільні й відмінні риси, а також уточнити їх роль і місце в історіографії даної проблеми.*

Ключові слова: М. Костомаров, М. Грушевський, Пилявецька битва, Б. Хмельницький, військо, жовніри, польське командування, татари, втеча.

Валерий Степанков. *Образ Пилявецкой битвы 1648 року в научном творчестве М. Костомарова и М. Грушевского. В статье сделана попытка определить значение сделанного двумя выдающимися историками в исследовании одного из крупнейших сражений украинской армии в период Национальной революции 1648–1676 гг. Выяснено их взгляды на причины возобновления военных действий в сентябре 1648 г., планы украинского и польского командования, а также предпринятые меры для их реализации, ход сражений 21–23 сентября, факторы, способствующие победе украинцев и ее историческое значение. Сравнительный анализ*

концептуальних підходів дозволило виявити у них загальні та відмінні риси, а також уточнити їх роль та місце в історіографії даної проблеми.

Ключові слова: М. Костомаров, М. Грушевський, Пилявецька битва, Б. Хмельницький, армія, жолнери, польське командування, татари, бегство.

Актуальність теми дослідження обумовлюється недостатнім рівнем її розробки в історіографії, внаслідок чого відсутня цілісна картина значимості доробку названих авторів.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні (зрозуміло, що в основних рисах) ролі наукової творчості М. Костомарова й М. Грушевського у реконструкції перебігу Пилявецької битви.

М. Костомарову випала надзвичайно важка, але водночас й щаслива доля: започаткувати у вітчизняній історіографії комплексне дослідження політичного простору визвольної боротьби українського народу за незалежність упродовж кінця 40-х – 70-х рр. XVII ст. (починаючи від гетьманату Б. Хмельницького й завершуючи капітуляцією П. Дорошенка у вересні 1676 р.). Причому, що немаловажно, спромігся реконструювати її як цілісний, органічно пов'язаний між собою перебігом подій процес української історії. Він заклав не лише історіографічний фундамент її дослідження, але, що не менш важливо, аналізом фактологічного матеріалу переконливо довів єдність усіх ланок цієї боротьби за «політичну самобутність». І лише згодом наступні історики вдалися до її руйнації, вириваючи окремі смислові сегменти і перетворюючи у самостійні. Так, з'явилися «боротьба за возз'єднання Русі» (возз'єднання України з Росією) 1648–1657 рр., «Хмельниччина», «Руїна» (хоча цей термін вперше увів до наукового обігу власне сам М. Костомаров, однак вкладав у нього інше смислове навантаження), Національно-визвольна війна 1648–1657 (1658) рр.» й ін.

Розпочавши цю титанічну роботу з вивчення діяльності Б. Хмельницького, М. Костомаров вперше в історіографії зробив успішну спробу реконструювати образ цього видатного сина українського народу. Принагідно намагався з'ясувати проведені ним військові кампанії української армії проти Речі Посполитої. Серед них, зрозуміло, трохи уваги присвятив показу Пилявецької битви. Автор слушно розкрив передумови поновлення воєнних дій, відзначаючи (шляхом аналізу джерел) небажання Варшави піти переможцям біля Жовтих Вод і Корсуня на істотні поступки. Адже «Річ Посполита насамперед домагалася повернення захопленої у битві зброї й відіслання татар; нічого не говорили про права козаків. Було очевидним, що поляки бажали тільки позбавити козаків союзників і засобів для подальшої війни. Понад це, вони вимагали страти очільників загонів для того, аби позбавити Хмельницького довір'я до нього з боку народу, а між тим самі готувалися до війни і цим ясно показували, що діють нещиро»¹.

Історик наводить унікальну інформацію (на жаль, не засвідчує джерела, з якого вона почерпнута), що з питання відносин з Польщею була зібрана козацька рада. Вона «була роздратована цими вимогами: виникло нарікання на самого Хмельницького за його повільність. Стали розповідати, що пани обманюють козаків, а Хмельницький піддається їм»². Гетьман, на думку історика, переконавшись

у тому, що «поляки» хитрують також «почав хитрувати з ними так, як і вони хитрували з ним». Внаслідок чого у листі до очільника польської миротворчої комісії брацлавського воєводи А. Кисіля «запевняв у чистоті своїх намірів, говорив, що козаки бажають бути вірними слугами Речі Посполитої, і причиною всезагального народного заворушення визнавав Вишневецького (українського покатоличеного князя, котрий «прославився» жорстокими розправами над непокірними посполитими у червні–липні 1648 р. – В. С.)»³. Об'єктивно розкрив труднощі переговорів (зокрема інцидент в Острозі), намагання А. Кисіля залучити до них на своїй стороні київського митрополита С. Косова, котрий схиляв Б. Хмельницького до укладення миру. Останній робив вигляд, що «готовий до миру, проте його утримує рада»⁴. На переконання М. Костомарова, «Так хитрою політикою Хмельницький виграв тоді багато чого; обманюючи комісарів, він приспав взагалі поляків, котрі не йшли воювати проти нього в Україну; а між тим він сам уже дійшов до Случі, межі козацької землі...»⁵.

Розповідаючи про зосередження польського війська для наступу, точно змалював повільність зібрання підрозділів магнатів (у ній вбачав одну з важливих причин «невдач поляків у війнах») і чвар між ними, насамперед між командуючим, князем В. Д. Заславським й уже згадуваним І. Вишневецьким. На останнього шляхтичі і жовніри дивилися як на «найхоробрішого, найвправнішого воїна у всьому королівстві...»⁶, тому масово збиралися під його знамена. Внаслідок чого відбулося роздвоєння сил, що таїло велику загрозу напередодні битви з ворогами. Усвідомлюючи це, В. Д. Заславський особисто поїхав до І. Вишневецького, щоб переконати того возз'єднати сили, проте зазнав невдачі. І тільки наближення Б. Хмельницького з козаками до Старокостянтинова спонукало князя поновити переговори про досягнення єдності війська. І в районі Чолганського Каменя вони «дали один одному руку у знак згоди»⁷.

Як на наш погляд, саме внаслідок нестачі джерел, які були у розпорядженні дослідника, він приділив значно менше уваги характеристиці планів і дій гетьмана напередодні Пилявецької битви 21–23 вересня, а також становищу в українському таборі, ніж висвітленню намірів польської сторони й ситуації, що склалася на цей час у польському війську. Цілком слушно відзначено ним факт масового влиття до українського табору козацьких підрозділів і загонів покозачених посполитих. Щоправда, використовуючи неперевірені дані різних літописів (не ідентифікуючи їх) подав неправдиві відомості про таких проводирів як Колодка, Лисенко, Морозенко, Нечай, Носач, Гайгура й інших⁸, що згодом використовувалися істориками й краєзнавцями. Чисельність війська обчислював, на підставі свідчень польських авторів, у 150 тис. осіб, але «воно переважно складалося із руських селян-утікачів»⁹.

Автор звернув увагу на той факт, що Б. Хмельницький «намагався подати козакам їхніх ворогів нікчемними...». Саме він «запропонував усім трьом польським воєначальникам глузливі прізвиська: Заславського, за його розніженість, прозвав периною, Конєцпольського – дитиною з-за його молодості і недосвідченості, а Остророга за ученість – латиною»¹⁰. Як вияснив історик, гетьман знаходився у Пилявецькому замку, а табір війська розташовувався «у захищеному місці серед

боліт». Слід погодитися з думкою М. Костомарова про очікування ним підходу кримських татар на допомогу. Він першим в історіографії висвітлив заходи Б. Хмельницького, спрямовані на підтримку високого бойового духу в українських вояків. «У козаків, – зазначав автор, – панував войовничий дух і релігійне натхнення. Священики служили у війську молебні; сам Хмельницький, проїжджаючи через лави своїх завзятих молодців, звертався до них з короткими промовами, коротко нагадуючи їм, що вони воюють за віру»¹¹. Вельми точно охарактеризував місцину перебування табору, й вжиті заходи для зміцнення його позицій. «Маленька річка Пилявка розділяла ворожі полчища; від неї, з обох боків, простягався болотистий луг, дуже багnistий, особливо у тодішній осінній дощовий час, – читаємо в його описі. – Обидві сторони з'єднувала плотина. Хмельницький, аби не дозволити полякам пройти через річку, відрядив козаків за плотину, де вони викопали шанці. Козаки навмисне розмішали болота кінями, поробили рови і копанки і зайняли оборонну позицію»¹². Як можна збагнути з опису боїв 21–23 вересня, на протилежному боці річки розташувався з частиною полків М. Кривоніс, котрий, вочевидь, повернувся з-під Старокостянтинова¹³.

Значно повніше (в силу наявності джерел) з'ясовано плани польського командування, становище у війську та його просування до Пилявців. Так, відзначено факт перебування у середині вересня табору біля Старокостянтинова, який залишила 5-тисячна українська залога. Тут же було зроблено огляд війську (заслуговує на увагу ремарка історика, що, можливо, при цьому не були присутні підрозділи І. Вишневецького), який засвідчив наявність 36 тис. вояків. Однак, разом зі слугами їх нараховувалося, на думку М. Костомарова, втричі більше¹⁴. І ця цифра (108 тис. осіб) є більш-менш точною. Чимало місця віділено опису розкоші магнатів і шляхти, їх безкінечних банкетів, зневаги до сил противника «Супроти такої сволоти, як козаки, – говорили у таборі, – не варто навіть витратити куль: ми їх батогами розженемо по полю, як тільки дасть знати наш проводир»¹⁵, – процитував він слова одного з тогочасних авторів.

Справедливо зауважував, що «Вишневецький продовжував перебувати окремо, хоча готовий діяти взаємними силами проти ворога, але далекий від того, щоб формально визнати над собою першість князя Заславського»¹⁶. Не посиляючись на конкретне джерело, дослідник переповідає інформацію, що начебто Б. Хмельницький у час, коли польська армія знаходилася у Старокостянтинові, надіслав було В. Д. Заславському посольство з пропозицією виступити посередником у майбутніх перемовинах з урядом для замирення козаків із Річчю Посполитою. І вчинив це, на переконання автора, для того, «щоб знову розпалити незгоду між панами, а по-друге, аби затягнути час, поки надійдуть татари»¹⁷. Аналіз виявлених нами джерел не підтверджує факту подібних перемовин напередодні битви. Швидше всього М. Костомаров почерпнув дані про них в одній з чуток, яких чимало поширювалося серед сучасників подій. Вельми детально висвітлив хід військової наради, скликаної головнокомандуючим з метою прийняття ухвали про подальший план дій. Однак, при цьому допустився помилки, вважаючи, що нарада відхилила наполягання І. Вишневецького та його прихильників перейти у наступ і розпочати військові дії. Йдучи за інформацією (неправдивою) окремих на-

ративних джерел, стверджував, що В. Д. Заславський, «особистий суперник Вишневецького, не тільки прийняв сторону поміркованих, однак навіть проявив особливе співчуття до козаків. – Перемога в наших руках, – говорив він. – це так; але яка користь від перемоги? Якщо ми винищимо козаків, то ніхто стільки не зазнає (шкоди), як я. Велика частина заколотників складається з моїх хлопів; для чого я буду вигублювати своїх власних підданих, коли можу владнати суперечку з ними мирними засобами? Ніколи я цього не зроблю!»¹⁸. Невірним є також його твердження, що «Заславський цілих два тижні перемовлявся з козаками, то надсилав їм умови, то отримував від них...»¹⁹.

На превеликий жаль, М. Костомаров присвятив лише 4,5 сторінки висвітленню подій самої битви (у той час як показу Старокостянтинівської військової ради – аж 4 сторінки?!). Помилково констатував, що вона розпочалася не 21, а 20 вересня 1648 р. У цілому вірно, але дуже схематично зобразив події цього дня. Щоправда припустився неточності, вважаючи, що битва розпочалася «водночас у трьох пунктах». Начебто С. Лаш і князь С. Корецький переправилися на правий берег Ікви і вступили у бій із сотнями обозного І. Чарноти; С. Осінський напав на плотину і змусив козаків відступити «з протилежного берега», а М. Йордан перейшов на правий берег нижче плотини²⁰. Насправді її започаткувала атака київським воєводою Я. Тишкевичем українців, котрі захищали плотину, що кілька разів переходила з рук у руки. І тільки переконавшись у безуспішності лобових приступів, В. Д. Заславський направив в обхід 30 корогв, очолюваних С. Корецьким і С. Лашем. Їх поява в тилу оборонців плотини виявилася несподіваною для козаків, котрі, уникаючи оточення, відступили до табору. Польське командування для її зміцнення направило 1200 піхотинців, 6 гармат і кілька полків кінноти (на правому боці Ікви)²¹. Проте, слід погодитися з висновком дослідника, що в «перший день битви щастя було на боці панів»²².

Оповідючи про перебіг подій наступного дня, він акцентував увагу на таких трьох подіях. По-перше, на герцях між українськими і польськими вояками, котрі проходили «з більшим щастям для козаків», на яких поліг «несамовитий» уманський полковник І. Ганжа. «Напившись горілки, – писав М. Костомаров, – виїхав він, хвастаючись, на герць, убивл кількох шляхтичів, котрі хотіли показати свою рицарську удаць, і сам був убитий якимось волохом, «по-зрадницьки», за висловом літопису»²³. Цей романтичний образ козака-героя набрав поширення в історичній літературі як доконаний факт, тим паче, що «гарантом» правдивості у свідомості читачів мимоволі поставала постать знаменитого історика. Проте ця інформація є хибною. У реальному житті І. Ганжа напередодні Пилявецької битви перейшов на сторону поляків й за участь у боротьбі проти українців з часом одержав шляхетство й офіцерський чин. Якщо і справді у бою загинув якийсь полковник Ганжа, то ця постать не має нічого спільного з уманським полковником. Повчальна іронія цієї неправди полягає у тому, що для увіковічнення пам'яті зрадника у 1967 р. було споруджено кам'яний обеліск з написом: «Тут 11 вересня (за ст. ст. – В. С.) 1648 року в Пилявецькій битві загинув і похований соратник Богдана Хмельницького Іван Ганжа»²⁴. І всі наші аргументи упродовж кількох десятиріч, спрямовані на виправлення цієї ганебної ситуації, є безсилим супроти усталених

стереотипів байдужості!

По-друге, М. Костомаров звернув увагу, що упродовж цього дня козаки «оволоділи бродом, через який пройшов напередодні Йордан і зміцнили валом небезпечні місця»²⁵. По-третє, відзначив факт великого шуму в українському таборі, що розпочався у вечірню пору: «били у бубни, трубили у труби, стріляли з рушниць і гармат; тисячі голосів крикнули раптом: «Алла! Алла!»²⁶. Він дуже стурбував польське командування і жовнірів. За даними історика, на світанку жовніри привели до табору полоненого священника, котрий повідомив, що ввечері до Б. Хмельницького з'явилося на допомогу 40 тис. татар (насправді тільки 4-6 тис. – В. С.), а незабаром прибуде і сам хан²⁷. Священик дійсно потрапив до ворожих рук і подав таку інформацію, однак це трапилося ще о другій половині дня 22 вересня. А опівночі її підтвердили захоплені до полону козаки²⁸.

Описуючи події завершального дня битви, автор вірно відзначив, що він розпочався атакою українців і татар (при чому Б. Хмельницький переодягнув частину козаків «у татарський одяг», аби посилити у ворога панічні настрої) польських позицій на переправі. При цьому припустився помилки, вважаючи, що українці й татари безперешкодно перейшли через плотину і завдали удару по позиціях сандомирського полку, а потім повернулися назад на правий берег Ікви, заманюючи у засідку, влаштовану гетьманом. І цей маневр був блискуче виконаний. Польські корогви, мовляв, «наштовхнулися на цілий козацький корпус і почули голос Хмельницького, котрий кричав до своїх воїнів: «За віру, молодці, за віру!»²⁹ Проте реальні події розгорталися трохи інакше. Адже саме на правому березі річки для охорони плотини й перебувало 2 кінних полки (мазовецький і сандомирський) жовнірів, які й зазнали потужного удару українців і татар. Не витримавши його, кинулися до переправи, через яку хотіли врятуватися втечею на лівий берег Ікви, але потрапили під гарматний вогонь українців. У паніці більша частина поляків або полягла, або потопилася у болотах³⁰. У цей же час на лівому боці річки перейшов у наступ зі своїми полками наказний гетьман М. Кривоніс. І, як підкреслював історик, «Страх і тремтіння, за висловом літописця, поширилися у польському таборі»³¹.

Подальший перебіг битви М. Костомаров не висвітлив. Зупинився лише на з'ясуванні вечірньої ради очільників польського війська, на якій було ухвалено запропонувати булаву командуючому армії І. Вишневецькому, «а самим ухилитися» (як відомо, він відмовився від неї). Приймається ухвала «залишити табір». І уже ввечері, як слушно зауважував історик, «ні самого Домініка (В. Д. Заславського – В. С.), ні інших найзнатніших панів не було у таборі». Всі вони повтікали. За ними вночі «все багаточисленне військо у страху і безладі, покинувши майно, кинулося до втечі»³². Не можна погодитися з автором, що тільки ранком козаки дізналися, що «табір був порожній; тільки собаки гавкали»³³. Б. Хмельницький дізнався про це ще вночі, але, побоюючись пастки, заборонив воякам до в'яснення ситуації вступати до нього. Тільки через декілька годин, переконавшись, що польські підрозділи справді втікають, а не проводять прихований маневр, наказав його зайняти³⁴. Барвисто автор оповідає про масштаби захопленої українцями і татарами здобичі (120 тис. возів із майном, 80 гармат і коштовностей на суму в 10 млн. злотих). Стверджував, що «чотири дні пробули переможці у розграбованому

таборі; пива, медів, вина було так багато, що при звичному споживанні, вистачило б їм на місяць, зазначає сучасник»³⁵. Знову ж таки, тут автор допускається неточності. Жодних 4 дні пияцтва у захопленому таборі не було. Українці зайняли його перед світанком 24 вересня, а вже наступного дня вирушили у похід, прямуючи до Львова.

Таким чином, М. Костомаров, попри ряд неточностей і помилок (обумовлених недооцінкою ним необхідності використання всього комплексу джерел, а не лише літописів, хронік й історичних праць польських істориків другої половини XVII ст.), реконструював в основних рисах панораму причин Пилявецької битви, її перебігу й завершення. Зрозуміло, через призму романтичної методології осмислення минулого, що домінувала тоді в українській історіографії.

Помітно доповнив її й уточнив інший видатний дослідник – М. Грушевський. Насамперед відзначає обширність і різноманітність використаної ним джерельної бази. Її основу склали епістолярії й щоденники офіцерів, шляхтичів і жовнірів польського війська, котрі взяли участь у Пилявецькій кампанії. Причому, не тільки опубліковані (вміщені у таких збірках як «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов». Т. 1. Киев, 1848; Michałowski J. Księga pamiętnicza. Kraków, 1864 та ін.), але й рукописні, що зберігалися у відділах рукописів наукових бібліотек Кракова й Львова. Це справи Оссолінських № 189 (рукопис М. Голінського), 225, 231; справи Чорторійських № 142–143, 379 тощо. Використав також фактологічні дані польських істориків другої половини XVII ст. С. Грондського, В. Коховського, Й. Пасторія, С. Твардовського, С. Темберського. Все це дозволило відтворити помітно об'єктивнішу, у порівнянні з М. Костомаровим, картину передумов битви, її перебігу і наслідків³⁶.

Уперше в історіографії М. Грушевський спромігся точно визначити маршрут просування армії Б. Хмельницького з-під Паволочі до Пилявець, звідкіля вона вирушила на початку серпня, доповнивши відомості М. Костомарова. У кінці його першої декади уже перебувала в урочищі Гончариха (неподалік Янушполя), а через кілька днів зупинився західніше від нього під Острополем. Маневруючи, гетьман у середині й другій половині серпня зупинявся табором біля Старокосянтинова, Маркушами на «Скаржинському полі»; пізніше – біля Куманівців, а в першій декаді вересня – на правому боці р. Ікви. Особисто «з своїм штабом» розташувався у «Пилявськiм замку – лихенькій кріпості, котру поляки зневажливо прозивали «курником». Саме ж «військо стояло на сусідній рівнині в околиці села Пилявець, або Пилявки...»³⁷. На жаль, автор, як і М. Костомаров, окремо не зайнявся обрахуванням його чисельності, обмежившись посиланнями на відомості, що надходили до польського табору у 100, 120, 150 чи навіть 200 тис. осіб³⁸.

Грунтовно проаналізовано (доповнено інформацію М. Костомарова) перебіг листування Б. Хмельницького з призначеною польським сеймом комісією, очолюваною брацлавським воеводою А. Кисілем, з приводу досягнення домовленості про місце і час зустрічі для перемовин з метою укладення угоди про припинення воєнних дій. Як вияснив дослідник, вона була зірвана з вини польської сторони: «... в очах партії згоди Хмельницький вмів заховати всякі апаранси того, що згода не дійшла до кінця не з браку його волі і бажання»³⁹.

Уперше в українській історіографії спромігся значно повніше і об'єктивніше

ніж М. Костомаров висвітлити похід польського війська під Пилявці, розкрити характер взаємовідносин між його регіментарями, змалювати настрої, що панували серед шляхти і жовнірів. Зокрема, відзначив існування суперечностей між В. Д. Заславським та І. Вишневецьким, котрим вдалося порозумітися тільки 11 вересня, наявність серед регіментарів різних планів військової кампанії супроти «козаків»⁴⁰. На основі аналізу даних джерел щодо чисельності жовнірів дійшов наступного висновку: «Військо було досить велике – давно вже річ – посполита не висилала такого, а против козаків таки й ніколи. Було звиш тридцяти тисяч війська в властивім значінню, а з різною службою кілька разів більше»⁴¹. І ця цифра справді є найбільш вірогідною. Як і М. Костомаров, не обійшов мовчанкою розкіш шляхти і магнатів, котрі чванилися багатством. Та « Під сими пишними декораціями – пурпуром і вісоном, хімеричними пірями і золоченими панцирями, – зазначав історик, – з яких іронізують пізнійші історики, не все було в найкращім порядку». Адже «бракувало порядку, занадто багато було панів («сім воєвод, пять каштелянів, шістнадцять старост»), всі хотіли командувати, ніхто не хотів слухати ...»⁴².

М. Грушевський одним із перших акцентував увагу на тому, що «легке» оволодіння 16 вересня авангардом польського війська Старокостянтинівом зіграло поганий жарт з його командуванням. Воно піддалося бажанню «як скорше покінчити з Хмельницьким, користаючи з розстрою й прострації в його війську, поки не прийшли татари». Такі настрої охопили більшість офіцерів і шляхти, котрі перебували у війську⁴³. Тому 18 вересня вирушили у похід і невдовзі зупинилися табором неподалік від українського війська «не вибираючи місця, в дуже невідгідній позиції нерівній, перебитій горбами, долинами, ставами...». Їх розділяла «болотниста «лінива» річка, перегорожена гатями, розлита від осінніх дощів, з розмоченими негодою берегами...»⁴⁴.

На жаль, автор, як і М. Костомаров, майже не торкнувся проблеми з'ясування планів Б.Хмельницького, вживаних ним заходів для зміцнення табору тощо. Вельми поверхово (на зразок свого попередника) висвітлив і сам перебіг битви 21–23 вересня (всього їй присвячено 2,5 сторінки). Слушно відзначивши, що вона розпочалася 21 вересня наступом жовнірів на греблю через річку, якою врешті-решт опанували. Після чого «зادумували приступати під замок головну квартиру Хмельницького, не знали тільки, як бути з своїм обозом...»⁴⁵. Повністю обійдено мовчанкою перебіг подій наступного дня. Лише згадано про отримання польськими регіментарями інформації щодо появи в українському таборі татар⁴⁶. Вкрай стисло, але точно, розкрито хід бою 23 вересня. Так, наголошено на тому, що ранком «Хмельницький вивів своє військо і з усеї сили вдарив на Поляків». Не викликає жодних сумнівів його твердження, що «битва була кривава і для польської сторони досить нещаслива; багато погинуло кінноти, переходячи назад за ріку або потопило ся в ставу»⁴⁷.

Справедливо відзначено появу «тривоги», що охопила польських вояків, яка посилювалася під впливом відомостей про перебування серед козаків татарських підрозділів⁴⁸. Насамперед вона найбільше вразила керівництво війська, котре розробляло й швидко міняло свої плани щодо подальшого способу дій. Врешті-решт першими втекли з табору В. Д. Заславський, О. Конецпольський й інші регіментарі:

«вони самовільно спакували ся й рушили з табору»⁴⁹. А вночі, як підкреслює автор, «пішли між військом чутки, що регіментарі покинули табор і кинулись на втеки з своєю кіннотою». Тоді тривога перейшла «в страшенну паніку: всі почали тікати й собі, кидаючи вози, гармати, всякий припас на місці, лишаючи на дорозі, на переправах». І робить історик наступний висновок: «Велика, блискуча армія за кілька годин ростопила ся сама собою, без всякого неприятельського удару»⁵⁰. І в цьому суперечить уже висловленому раніше судженню, що битва 23 вересня «була кривава і для польської сторони досить нещаслива...»⁵¹. Вельми багато місця, як і М. Костомаров, відвів він опису багатств, які залишилися у покинутому поляками таборі, майже стільки, скільки його було присвячено висвітленню подій 21 – першої половини дня 23 вересня⁵².

На відміну від М. Костомарова, М. Грушевський зробив успішну спробу з'ясувати плани гетьмана після здобутої перемоги. Проаналізувавши відомості львівського райці С. Кушевича та польського історика другої половини XVII ст. В. Ковховського, дійшов слушного висновку, що Б. Хмельницький прислухався до вимог військової козацької ради продовжити похід з метою домогтися завершення розгрому Польщі. «... Під натиском сього стихійного руху» він «мусів плисти далі, обережно кермуючи своїм кораблем на розгуканих хвилях повстання». Окрім цього, «До того часу треба було давати вражінне руху – льогічного, плянового, підтримувати кінетичну енергію повстання, його динаміку – і Хмельницький робить се»⁵³.

Отже, М. Грушевський, дотримуючись методологічних засад позитивізму, на відміну від М. Костомарова, значно глибше і повніше розкрив причини повнення воєнних дій, висвітлив похід польської армії під Пилявці. Але, на жаль, як і М. Костомаров (правда, ґрунтовніше за нього) сам хід битви реконструював досить-таки схематично. Кидається у вічі і той факт, що досить часто історик, викладаючи з того чи іншого аспекту проблеми інформацію різних джерел, як і М. Костомаров уникав їхнього аналізу. Внаслідок чого читачу важко збагнути, яка з них власне є достовірною.

Витворений М. Костомаровим і М. Грушевським образ Пилявецької битви далеко не повний і не позбавлений хиб. Тим не паче обидва видатні вчені заклали міцний фундамент для майбутніх поколінь дослідників для подальшого з'ясування ними різних аспектів цієї важливої проблеми Української революції XVII ст.

Примітки:

¹ Костомаров Н. И. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий. Москва: «Чарли», 1994. С. 247–248.

² Там же. С. 248.

³ Там же. С. 248–249.

⁴ Там же. С. 250.

⁵ Там же.

⁶ Там же. С. 251–252.

⁷ Там же. С. 252–254.

⁸ Там же. С. 252–253.

⁹ Там же. С. 253.

- ¹⁰ Там же.
- ¹¹ Там же. С. 261.
- ¹² Там же. С. 262.
- ¹³ Там же. С. 261–262, 264.
- ¹⁴ Там же. С. 254.
- ¹⁵ Там же. С. 255.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Там же. С. 256.
- ¹⁸ Там же. С. 257–259.
- ¹⁹ Там же. С. 259.
- ²⁰ Там же. С. 262.
- ²¹ Бібліотека музею Чорторийських (далі – БМЧ) (Краків) ВР. Спр. № 143. Арк. 127–128; № 2576. Арк. 259; Бібліотека Ягеллонського університету (Краків). ВР. Спр. № 90. Арк. 9–9зв.; Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. Киев, 1965. С. 135, 148.
- ²² Костомаров Н. И. Материалы и исследования... С. 262.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Мицик Ю. А. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво (Збірник статей). Київ, 1998. С. 306–307; Єсюнін С. М. Іван Ганжа // Пилявецька битва 1648 року в історії України. Матеріали науково-практичної конференції. Стара Синява, 1995. С. 54–57; Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення // Пилявецька битва. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України» (до 360-річчя битви під Пилявцями. Хмельницький. 2008. С. 19.
- ²⁵ Костомаров Н. И. Материалы и исследования... С. 262.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Там же. С. 262–263.
- ²⁸ Степанков В. С. Назв. пр. С. 19.
- ²⁹ Костомаров Н. И. Материалы и исследования... С. 263–264.
- ³⁰ БМЧ. ВР. Спр. № 143. Арк. 127–128; № 398. Арк. 86; Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР. Ф. 5. Спр. № 189/II. Арк. 149; № 646/1. Арк. 63–64; № 5769/III. Арк. 252–253; Документи об ... С. 120, 135.
- ³¹ Костомаров Н. И. Материалы и исследования... С. 264.
- ³² Там же.
- ³³ Там же.
- ³² Степанков В. С. Назв. пр. С. 21.
- ³³ Костомаров Н. И. Материалы и исследования... С. 265.
- ³⁴ Грушевський М. Хмельниччина у розквіті (1648–1650) // Його ж. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. VIII. Ч. III. С. 58–81.
- ³⁷ Там само. С. 58–60, 72.
- ³⁸ Там само. С. 60, 69–70.
- ³⁹ Там само. С. 61–65.
- ⁴⁰ Там само. С. 66–67.

- 41 Там само. С. 68.
- 42 Там само. С. 68–70.
- 43 Там само. С. 70–71.
- 44 Там само. С. 71–72.
- 45 Там само. С. 72–73.
- 46 Там само. С. 73.
- 47 Там само.
- 48 Там само.
- 49 Там само. С. 74.
- 50 Там само. С. 74–75.
- 51 Там само. С. 73.
- 52 Там само. С. 75–77.
- 53 Там само. С. 80–81.

Valeriy Stepankov. The Image of Pyliavtsi Battle of 1648 in the Scientific Works of M. Kostomarov and M. Hrushevskiy. The article is the attempt to outline the legacy of the two greatest historians in the study of one of the largest battles of the Ukrainian army in the period of national revolution of 1648–1676. Their views on the reasons for the resumption of hostilities in September 1648, the plans of the Ukrainian and Polish command and measures to implement them, the course of the fighting on September 21st–23rd, the factors of Ukrainian victory and its historical significance are clarified. Comparative analysis of conceptual approaches allowed to identify common and distinctive features, as well as to clarify their role and place in the historiography of the problem.

Key words: M. Kostomarov, M. Hrushevskiy, B. Khmelnytskyi, Pyliavtsi battle, army, Ukrainians, Poles, Tatars, escape.

Отримано: 29.06.2018 р.

УДК 930(477)(092)

Володимир Верстюк

ФОРМУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД НАУКОВОГО ПОШУКУ М. КОСТОМАРОВА

Володимир Верстюк. Формування методологічних засад наукового пошуку М. Костомарова. У статті на основі аналізу праць М. Костомарова, джерел особового походження – мемуарів (спогадів) та щоденників, епістолярію зроблено спробу простежити формування методологічних засад наукової творчості Миколи Івановича, а саме: методу роботи з джерелами; формування понятійного апарату та наукової термінології. З'ясовано, що під час навчання в Харківському університеті М. Костомаров зазнав потужного впливу з боку романтиків (Л. Боровиковського, П. Гулака-Артемівського, О. Корсуна, А. Метлинського, І. Срезневського та ін.). Як наслідок, для нього цінність мали недостовірні історичні факти, а